

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗ ΧΑΜΕΝΗ ΕΘΝΙΚΗ ΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΣΤΗΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ: ΤΣΙΡΚΑΣ-ΚΑΒΑΦΗΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ

Η άγνωστη στους ιστορικούς νεότερη Αίγυπτος

Το 1958, ένας νέος σε ηλικία οικονομικός ιστορικός του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ δημοσίευσε μια πρωτοπόρα μελέτη για τη *Διεθνή Χρηματιστική και τον Οικονομικό Ιμπεριαλισμό* στην Αίγυπτο, με τίτλο *Τραπεζίτες και Πασάδες*.¹ Στο σύντομο, είναι αλήθεια, κατάλογο της βιβλιογραφίας, στο τέλος του βιβλίου, ο David S. Landes (Νείβιντ Σ. Λάντις) ανέφερε μόνο έξη βιβλία για την Αίγυπτο του 19ου αιώνα, ανάμεσα στα οποία και μια αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Ο ισχνός αυτός κατάλογος μας δίνει το μέτρο της ανεπάρκειας της διαθέσιμης τότε ιστοριογραφίας για την Αίγυπτο στη νεότερη εποχή.

Η ιστοριογραφία για την εκεί ελληνική παροικία δεν βρισκόταν σε καλύτερο σημείο, παρά την επί έναν αιώνα σημαντική εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων της Αιγύπτου. Πολυάριθμες αναμνήσεις από την παλαιότερη Αλεξάνδρεια και ιστοριοδικές μελέτες υμνούσαν τους από αρχαιωτάτων χρόνων δεσμούς των Ελλήνων με την Αίγυπτο και την προσφορά τους στην «αναγέννησή» της κατά τον 19ο αιώνα, συνθέτοντας μια λαμπρή, αλλά από πολλές απόψεις απατηλή, εικόνα, η οποία κωδικοποιήθηκε στο δίτομο έργο του διπλωμάτη Αθανάσιου Πολίτη που εκδόθηκε σε δύο γλώσσες, τα ελληνικά και τα γαλλικά, από το 1928 ως το 1930.² Η γαλλική έκδοση είναι το μόνο βιβλίο από την αιγυπτιακή βιβλιογραφία στο οποίο παραπέμπει ο Landes, σε μία του υποσημείωση. Ο νέος ιστορικός αναγνώριζε μεν το οικονομικό βάρος των Ελλήνων στην Αίγυπτο, αλλά τους αντιμετώπιζε σχηματικά, σαν ένα μέρος του διακόσμου που περιέβαλε τους Γάλλους και Εβραίους τραπεζίτες, οι οποίοι ήταν οι πρωταγωνιστές της μελέτης του. Αυτό οφείλεται εν πολλοίς στο ότι, όπως αναγνώριζε ο ίδιος, δεν είχε βρει ικανοποιητική βιβλιογραφία για τους έλληνες επιχειρηματίες. Οι αναφορές του σε αυτούς στηρίζονταν κατά κανόνα στις πληροφορίες που αντλούσε από τον αγγλικό ημερήσιο και τον οικονομικό τύπο, κυρίως από την εφημερίδα *The Times* του Λονδίνου και το περιοδικό *The Banker's Magazine*. Το βιβλίο του Νίκου Σβορώνου *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης*, που είχε κυκλοφορήσει στα γαλλικά το 1956, ήταν το μόνο βιβλίο στο οποίο αναγνώριζε επιστημονικές αρετές: το χρησιμοποιούσε μαζί με το βιβλίο του Λευτέρη Σταυριανού για τη Βαλκανική Ομοσπονδία, προκειμένου να σκιαγραφήσει την ανάπτυξη των εμπορικών και ναυτικών δραστηριοτήτων των Ελλήνων από τον 18ο αιώνα και μετά.³

Η πολιτική ιστορία της εποχής του Καβάφη

Ο Καβάφης και η εποχή του τού Στρατή Τσίρκα κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά με τους *Τραπεζίτες και πασάδες* και είχε να αντιμετωπίσει τις ίδιες βιβλιογραφικές δυσκολίες. Το εγχείρημα του Τσίρκα δεν ήταν, όμως, ακαδημαϊκό όπως του Landes, αλλά πρωτίστως πολιτικό. Για τον λόγο αυτό και δεν εκπλήσσει, όταν ανήγγειλε στον πρόλογο ότι φιλοδοξούσε να γράψει την «αληθινή ιστορία του Ελληνισμού της Αλεξάνδρειας», προσδοκία που θα ηχούσε αφελής, αν την εξέφραζε ένας ακαδημαϊκός ιστορικός.⁴ Η αναζήτηση της «αληθινής ιστορίας του Ελληνισμού της Αλεξάνδρειας», η προσπάθεια να βάλει σε τάξη ονόματα, ιδρύματα και χρονολογίες που ήταν αόριστα και μπερδεμένα στο κεφάλι του, «όπως θα και σ' όλων των συγκαιρινών» του και να ανατρέψει αυτά που διδάσκονταν «επί ολόκληρες γενιές, τα ελληνόπουλα της Αιγύπτου [...] κι' αυτά κατάντησαν να πιστεύουν», ισοδυναμούσε στη δεκαετία του 1950, πριν από την τελική έξοδο της πλειονότητας των Αιγυπτιακών και του ίδιου του Γιάννη Χατζηανδρέα, με την αμφισβήτηση της πολιτικής που είχε ακολου-

Ο Χρήστος Χατζηωσήφ διδάσκει ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και είναι διευθυντής του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ).

θήσει η ηγεσία της παροικίας απέναντι στην αγγλική κατοχή και τον αιγυπτιακό εθνικισμό. Σε ένα άλλο επίπεδο, η προσπάθεια να αναδείξει την πολιτική διάσταση της ποίησης του Καβάφη τον οδηγούσε σε ένα διμέτωπο αγώνα φιλολογικό, και έμμεσα πολιτικό, στον οποίο είχε να αντιμετωπίσει από τη μια μεριά συντηρητικούς κριτικούς, όπως ο Τίμος Μαλάνος, που δεν μπορούσαν να δεχθούν τη σχέση ποίησης και πολιτικής στον Καβάφη, και από την άλλη ορισμένους κριτικούς της αριστεράς, όπως ο Μάρκος Αυγέρης και ο Τάσος Βουρνάς, για τους οποίους μια προσωπικότητα, όπως εκείνη του Καβάφη, ήταν εξ ορισμού εκτός της κοινωνικής πραγματικότητας που την περιέβαλε.

Εξαιτίας της πολιτικής του στόχευσης, και όχι παρά αυτήν, ο λογοτέχνης Στρατής Τσίρκας κατόρθωσε να προσφέρει το 1958 την πρώτη κριτική ιστορία της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο κατά τη νεότερη εποχή, πολύ πριν επέλθει η έκρηξη της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας μετά το 1974. Η πολιτική του ευαισθησία του επέτρεψε να απομακρυνθεί από τη γραμμική αφήγηση της εποποιίας του «ελληνικού δαιμόνιου» στη χώρα του Νείλου, να ταξινομήσει σε βασικές κατηγορίες τα γεγονότα και τους δρώντες στην παροικία της Αλεξάνδρειας στο γύρισμα του 19ου προς τον 20ό αιώνα και να σκιαγραφήσει τις εσωτερικές τους αντιθέσεις μαζί με τις ανταγωνιστικές σχέσεις της παροικίας ως συλλογικότητας με την αγγλική πολιτική. Ο Τσίρκας εστίασε σε αυτήν την περίοδο, γιατί εκεί, στα σύγχρονα με τη νεότητα του ποιητή γεγονότα, εντόπιζε εκείνο που αποκάλυψε το δεύτερο κλειδί της ποιητικής σύνθεσης του Καβάφη, των περιστάσεων, δηλαδή των σύγχρονών του και πραγματικών γεγονότων. Η αξία της ανάλυσης που κάνει ο Τσίρκας για τις συνθήκες και τα πρόσωπα αυτής της περιόδου οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη συστηματικότητα με την οποία προσέγγισε και αξιοποίησε τις πηγές του. Μη όντας επαγγελματίας ιστορικός, αισθανόταν υποχρεωμένος να είναι δυο φορές πιο προσεκτικός στην αντιμετώπιση των πηγών του. Είχε, για παράδειγμα, πλήρη συνείδηση των παγίδων που περικλείει η υποκειμενική μνήμη: *«Αυτά που άκουσα από το στόμα του έπρεπε να τα είχα γράψει. Τώρα είναι πια αργά. Όχι πως δεν τα θυμάμαι με τις λεπτομέρειές τους. Αλλά δεν είναι σωστό, αφού ζητώ να προβάλω έναν “άλλο Καβάφη”, να εμφανιστώ με τις προσωπικές μου μαρτυρίες “εκ των υστέρων”. Άλλα ντοκουμέντα, πιο αντικειμενικά, ελπίζω πως θα στηρίξουν τις απόψεις μου. Γιατί ούτε ξέρω αν ένα κείμενο δικό μου, γραμμένο εδώ και είκοσιπέντε χρόνια, θα είχε σήμερα καμιά ωφέλεια στη δουλειά που καταπιάνομαι. Θα είχε, ίσως, αν ήξερα από τότε αυτά που ξέρω σήμερα για τον Καβάφη».*

Τα «πιο αντικειμενικά ντοκουμέντα» ο Τσίρκας θεωρούσε ότι τα βρήκε στον Τύπο της εποχής: στο ευρωπαϊκό τμήμα της δημοτικής βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας φυλασσόταν, στη δεκαετία του 1950, μια πλούσια συλλογή

του ελληνικού και του άλλου ξένου Τύπου της Αιγύπτου. Ο Τσίρκας ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε συστηματικά τον παροικιακό Τύπο και με τη βοήθειά του έλεγξε τις πληροφορίες που είχαν μεταφέρει οι χρονικογράφοι της παροικίας και άλλοι απομνημονευματογράφοι. Το κυνήγι των αρχείων τον οδήγησε και στον υπηρεσιακό φάκελο του ποιητή στην Υπηρεσία των Αρδεύσεων· ήταν ο μόνος εξω-υπηρεσιακός που τον συμβουλευθήκε. Χάρης στα στοιχεία του φακέλου επιβεβαίωσε ή αναθεώρησε απόψεις για τους οικονομικούς πόρους του ποιητή και για τα ταξίδια του στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια των αδειών του, πληροφορίες που του επέτρεψαν να εντοπίσει με ακρίβεια τα σύγχρονα γεγονότα που συγκίνησαν τον ποιητή και πέρασαν στα ποιήματά του κάτω από τα προσωπεία της αρχαιότητας και της μυθολογίας.

Η μεθοδικότητα και η οξυδέρκεια που επιδεικνύει ο λογοτέχνης Τσίρκας στην ιστορική του έρευνα ανεβάζει τις απαιτήσεις στις οποίες πρέπει να ανταποκριθεί ο σημερινός ιστορικός που θα επιχειρούσε να αναλύσει αυτό το έργο και να το συσχετίσει με τα πορίσματα της ιστοριογραφίας των τελευταίων δεκαετιών για την Αίγυπτο και τους Αιγυπτίωτες. Μια ολοκληρωμένη προσέγγιση προϋποθέτει τη μελέτη, εκτός από τη βιβλιοθήκη του Τσίρκα που φυλάσσεται στο ΕΚΕΒΙ, και εκείνη του αρχείου του στο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, κάτι που λόγω έλλειψης χρόνου δεν μπόρεσε να το πράξει ο γράφων. Για αυτό ας θεωρηθούν οι γραμμές που ακολουθούν σαν μια πρώτη προσέγγιση.

Η σημασία που απέδιδε ο Τσίρκας στα «αντικειμενικά ντοκουμέντα» δεν σημαίνει ότι δεσμευόταν αποκλειστικά από τις γραπτές πηγές. Σε δύο, τουλάχιστον, περιστάσεις χρησιμοποίησε φωτογραφικό υλικό όχι για να αναπαράξει φραστικά τις εικόνες που διέσωζαν οι φωτογραφίες αυτές, αλλά για να τις ερμηνεύσει. Το φωτογραφικό υλικό το άντλησε είτε από δυσεύρετα άλμπουμ φωτογραφιών της εποχής είτε από φωτογραφικά ρεπορτάζ εικονογραφημένων περιοδικών που κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη. Η μελέτη του άλμπουμ του L. Fiorillo (Λ. Φιοριγό) με τις φωτογραφίες της βομβαρδισμένης στις 11 και 12 Ιουλίου 1882 από τους Άγγλους Αλεξάνδρειας, του επέτρεψε να εντοπίσει τα ερείπια της κατοικίας στην οποία γεννήθηκε ο ποιητής και, το κυριότερο, να υποστηρίξει τη θέση ότι στόχος των αγγλικών πλοίων δεν ήταν μόνο τα πυροβολεία του αιγυπτιακού στρατού, αλλά και το κέντρο της ευρωπαϊκής συνοικίας με την ισχυρή ελληνική παρουσία. Με τη βοήθεια των φωτογραφιών και την αντιπαράθεση των μαρτυριών αυτοπτών μαρτύρων ο Τσίρκας τεκμηρίωσε την άποψη που κυκλοφορούσε sotto voce ανάμεσα στους ευρωπαϊούς Αλεξανδρινούς ότι οι Άγγλοι άφησαν να καεί η βομβαρδισμένη πόλη, για να εξασθενίσουν τη θέση των ευρωπαϊκών παροικιών εν όψει της κατοχής της Αιγύπτου.

Η ρητή θέση του Τσίρκα ήταν διαμετρικά αντίθετη από την επικρατούσα μέχρι σήμερα στην ιστοριογραφία εκ-

δοχή εμπρησμού της πόλης από Αιγυπτίους. Για να μείνουμε στους λογοτέχνες, ο E. M. Forster (E. M. Φόρστερ) στον δικό του οδηγό της Αλεξάνδρειας παραδεχόταν, ότι ο βομβαρδισμός της πόλης ήταν για τους Άγγλους ειλημμένη απόφαση, αλλά απέδιδε την πυρκαγιά στους Αιγύπτιους, ενώ στον άγγλο ναύαρχο καταλόγιζε απλώς ολιγωρία.⁵ Χωρίς την εμπειρία του Απρίλη του 1944 και τη γνώση της ικανότητας της ιμπεριαλιστικής δύναμης να προκαλεί τη σύγκρουση, όταν οι όροι για αυτήν είναι ευνοϊκοί, ο Τσίρκας δεν θα είχε ίσως τεκμηριώσει την κατηγορία για την ευθύνη των Άγγλων.

Το ορόσημο του 1882 και οι πρωτοκλασάτοι

Ο Τσίρκας απέδιδε μεγάλη σημασία στον βομβαρδισμό της Αλεξάνδρειας, γιατί τον θεωρούσε ορόσημο όχι μόνο για την πολιτική και οικονομική ιστορία της Αιγύπτου, αλλά και για την εξέλιξη της ίδιας της ελληνικής παροικίας. Ο συσχετισμός δυνάμεων που προέκυψε από την αγγλική κατοχή οδήγησε κατ' αυτόν στη μείωση της επιρροής της ελληνικής παροικίας, η οποία έχασε την πρωτοκαθεδρία που κατείχε μέχρι τότε στο εμπόριο. Στο εσωτερικό της παροικίας διαπίστωνε ανακατατάξεις που τις συνόψιζε στην υποχώρηση των «πρωτοκλασάτων» και την ανάδυση των «δευτεροκλασάτων». Γνωρίζουμε ότι οι ελληνικές εμπορικές παροικίες ήταν μικροκοινωνίες αυστηρά ιεραρχημένες. Υπήρχαν οι νομοθεσίες των κρατών που τις φιλοξενούσαν και οι οποίες διέκριναν, για φορολογικούς κυρίως λόγους, εμπόρους πρώτης, δεύτερης και τρίτης «κλάσης». Η νομοθεσία ορισμένων ευρωπαϊκών κρατών διέκρινε επίσης «κλάσεις» ανάμεσα στους εμπόρους τους που ήταν εγκατεστημένοι στα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου. Υπήρχαν επίσης τα τιμοκρατικά καταστατικά των ελληνικών κοινοτήτων που συνέδεαν το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι των μελών τους με το ύψος της ετήσιας συνδρομής τους. Τις περισσότερες φορές, όμως, οι λιγότερο ή περισσότερο σαφείς θεσμικοί διαχωρισμοί εφαρμόζονταν ελαστικά στην κοινωνική ζωή των παροίκων καθώς αυτοί συνυπολόγιζαν και άλλα πιο συγκεκριμένα κριτήρια που είχαν να κάνουν με την καταγωγή, τη μόρφωση και τον τρόπο ζωής των «πρωτοκλασάτων» και των «δευτεροκλασάτων».

Στην παροικία της Αλεξάνδρειας ίσχυαν παρόμοιοι ταξικοί διαχωρισμοί, χωρίς όμως στον δημόσιο λόγο τα όρια μεταξύ των όρων «πρωτοκλασάτος» και «δευτεροκλασάτος» να είναι πάντοτε σαφή και τα κριτήρια της διάκρισης σταθερά. Η Πηνελόπη Δέλτα, κόρη του «δευτεροκλασάτου» –κατά την ταξινόμηση του Τσίρκας– Εμμανουήλ Μπενάκη, μιλά στις *Πρώτες ενθυμήσεις* της για «πρώτης τάξεως οικογένειες» και παραθέτει ανάκατα ονόματα «πρωτοκλασάτων» και «δευτεροκλασάτων».⁶

Ο Τσίρκας αναγνώριζε τη ρευστότητα των κριτηρίων και τη σύγχυση που επικρατούσε στη χρήση τους από τους δημοσιογράφους και τους χρονικογράφους της πα-

ροικίας. Προσπάθησε, εντούτοις, να τα κωδικοποιήσει.⁷ Καταρχήν, δεχόταν το κριτήριο της αρχαιότητας της εγκατάστασης στην Αίγυπτο, διακρίνοντας όσους είχαν φθάσει πριν από την άνοδο του χεδίβη Ισμαήλ στον θρόνο (1863) και τη φρενήρη κερδοσκοπία επάνω στα βαμβάκια που ξεκίνησε τότε, με αφορμή τον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο. Οι παλαιότεροι οικιστές, οι «πρωτοκλασάτοι», είχαν επίσης στην ταξινόμηση του Τσίρκας ένα επιπλέον χαρακτηριστικό, ότι ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο στο οποίο απασχολούσαν ίδια κεφάλαια.

Οι «δευτεροκλασάτοι» επιδίδονταν κυρίως σε χρηματιστικές δραστηριότητες και στηρίζονταν σε ξένα κεφάλαια, κυρίως αγγλικά, ανοίγοντάς τους με τον τρόπο αυτόν την πόρτα για να εισβάλουν στην αιγυπτιακή αγορά, στην οποία δεχόταν ότι μέχρι τότε κυριαρχούσαν ελληνικά κεφάλαια. Σημείωνε, επίσης, ότι μερικοί «πρωτοκλασάτοι» προτιμούσαν «αντί για τη χρονολογία της εγκατάστασης να παίρνεται ως βάση η μόρφωση, η φινέτσα των τρόπων, η καταγωγή, μαζί με την έκταση του πλούτου και το βαθμό της επίδειξης και της χλιδής», για να παρατηρήσει στη συνέχεια ότι «θα ήταν απλοϊκό να πιστέψει κανείς πως τέτοιου είδους διαιρέσεις μπορούσαν να διαρκέσουν πολύ μέσα στους κόλπους μιας τάξης που όλα τ' αξιολογεί με μέτρο το χρήμα». Δεχόταν, επίσης, ότι οι δύο ομάδες υπερβαίνοντας τις πραγματικές ή φανταστικές αντιθέσεις τους συμπάτησαν κατά καιρούς στον επιχειρηματικό στίβο. Αυτοί που αντιστάθηκαν στη φορά των πραγμάτων, οι πιο αδιάλλακτοι από τους «πρωτοκλασάτους», αποδειχθηκαν κατά τον Τσίρκας «οι ξεπεσμένοι, αυτοί που φτώχηναν. Και πολύ φυσικό. Γιατί η περηφάνεια της “καταγωγής” ήταν το μόνο αγαθό που τους απόμενε». Ήταν ακριβώς η περίπτωση του Καβάφη, γόνου «πρωτοκλασάτων», ο οποίος μέσα από το πρίσμα των κοινωνικών και πολιτικών ευαισθησιών αυτής της κάστας βίωνε, σύμφωνα με τον Τσίρκας, τα μεγάλα γεγονότα στη ζωή της Αιγύπτου και της παροικίας.

Τα πραγματικά αίτια της παρακμής

Η ανάλυση της ποίησης του Καβάφη από τον Τσίρκας που έπεισε έγκυρους μελετητές του ποιητή, όπως ο Γ. Π. Σαββίδης και ο Γιώργος Σεφέρης, δείχνει κατά τη γνώμη μου ότι η διάκριση «πρωτοκλασάτοι - δευτεροκλασάτοι» είναι χρήσιμη, όταν αναφέρεται σε συμπεριφορές που υπαγορεύθηκαν από το φαντασιακό, οι οποίες δεν μπορούν να συσχετισθούν θετικά με οικονομικά συμφέροντα. Στο επίπεδο της οικονομίας, η εφαρμογή αυτού του ερμηνευτικού κλειδιού προσκόπτει στο γεγονός ότι τα αίτια των αλλαγών που παρατηρεί ο Τσίρκας στην Αλεξάνδρεια βρίσκονται έξω από την Αίγυπτο και πέρα από τις επιλογές και τη συμπεριφορά των επιχειρηματιών της παροικίας.

Η Αγγλία είχε αρχίσει να αποστραγγίζει τις αιγυπτιακές εξαγωγές από το 1849 μετά την κατάργηση των νόμων για τα σιτηρά και τους περιορισμούς στις εισαγωγές της.

Από τότε, η έλξη της δυναμικής της αγγλικής αγοράς, της πρώτης βιομηχανικής οικονομίας της Ευρώπης, αποδείχτηκε ακαταμάχητη, αναπροσανατολίζοντας τις εμπορικές ροές στην Αίγυπτο, όπως και σε άλλες μεσογειακές χώρες. Ταυτόχρονα μια σειρά από τεχνολογικές αλλαγές στις επικοινωνίες –τηλέγραφος, τακτικές ατμοπλοϊκές γραμμές, σιδηρόδρομος– περιόρισαν τα πλεονεκτήματα των κλειστών οικογενειακών δικτύων που χρησιμοποιούσαν οι έλληνες έμποροι στις παροικίες. Οι ξένοι έμποροι και τραπεζίτες που μπορούσαν να κινητοποιήσουν τα μεγάλα και φθηνά χρηματικά διαθέσιμα της αποταμίευσης στις μεγάλες ευρωπαϊκές οικονομίες απέκτησαν το πλεονέκτημα στις αγορές όπου δραστηριοποιούνταν οι έλληνες πάροικοι. Οι τελευταίοι καθυστέρησαν να προσαρμοσθούν και όταν το έκαναν, αυτό έγινε κάτω από δυσμενείς πολιτικούς και πολιτισμικούς όρους. Οι εξελίξεις αυτές ήταν γενικές, επηρέασαν όλες τις ελληνικές εμπορικές παροικίες, και δεν αφορούσαν μόνο τους Αιγυπτίους. Ο Συγγρός στα απομνημονεύματά του, αναλύει τους λόγους που οδήγησαν στην παρακμή του εμπορίου των ελληνικών παροικιών και ώθησαν τον ίδιο να στραφεί στις τραπεζικές εργασίες.⁸ Η παρακμή των «πρώτων οικιστών» ή των «πρωτοκλασάτων» της Αλεξάνδρειας είχε αρχίσει τουλάχιστον από τον Κριμαϊκό πόλεμο, πριν δηλαδή από τα όρια του 1863 και του 1882 στα οποία την τοποθετεί ο Τσίρκας.

Πρωτοκλασάτοι και δευτεροκλασάτοι στο γύρισμα του 19ου προς τον 20ό αιώνα

Ο σημερινός μελετητής δυσκολεύεται να βρει ουσιαστικές διαφορές στη συμπεριφορά ανάμεσα στους «πρωτοκλασάτους» και τους «δευτεροκλασάτους» του Τσίρκας. Χιακής καταγωγής οι περισσότεροι, συνδέονταν επιπλέον μεταξύ τους με ένα πυκνό δίκτυο επιγαμιών. Ο Τσίρκας

θεωρούσε ως τον τελικό θρίαμβο των «δευτεροκλασάτων» τον συνεταιρισμό τους υπό την ηγεσία του Κ. Μ. Σαλβάγου με την αφρόκρεμα των εβραίων τραπεζιτών της Αιγύπτου για να ιδρύσουν από κοινού, το καλοκαίρι του 1898, την Εθνική Τράπεζα της Αιγύπτου, η οποία απέσπασε από την αιγυπτιακή Κυβέρνηση και την αγγλική Αρμοστέια, που στην πράξη είχε τον αποφασιστικό λόγο, το εκδοτικό προνόμιο. Τα σχετικά κεφάλαια του βιβλίου δίνουν σημαντικές πληροφορίες, αντλημένες από τον παροικιακό Τύπο, για τις περιστάσεις που συνόδεψαν την ίδρυση της National Bank of Egypt και τις αντιδράσεις της παροικίας.⁹ Μπορούμε άφοβα να πούμε ότι η αφήγηση του Τσίρκας για αυτόν τον σταθμό της οικονομικής ιστορίας της Αιγύπτου είναι η πολιτικότερη και η πληρέστερη από όσες διαθέτουμε σήμερα, με τη διαφορά ότι η συμμαχία Ελλήνων και Εβραίων της Αιγύπτου δεν συνάφθηκε, όπως υπέθετε, για πρώτη φορά το 1898, από τους δικούς του «δευτεροκλασάτους». Είχε προηγηθεί το 1881 η ίδρυση της Γενικής Τράπεζας της Αιγύπτου (Banque Générale d'Égypte) με συνεργασία Ελλήνων –«πρωτοκλασάτων»– και Εβραίων, με τη στήριξη γαλλικών κεφαλαίων σε αντίθεση με τα αγγλικά κεφάλαια που στήριξαν την Εθνική Τράπεζα του 1898. Ο απώτερος στόχος των ιδρυτών της Γενικής Τράπεζας ήταν ο ίδιος με εκείνων της μεταγενέστερης Εθνικής: η εξυπηρέτηση των ταμιακών ροών του κράτους και το εκδοτικό προνόμιο.¹⁰ Ο Τσίρκας συνέχισε τη Γενική Τράπεζα με την Τράπεζα της Αλεξάνδρειας (Banque d'Alexandrie), μια καθαρά ελληνική εμπορική παροικιακή τράπεζα, η οποία μετά από ολιγόχρονη σταδιοδρομία είχε αναστείλει τη λειτουργία της το 1876, και ίσως για αυτό δεν επιμένει στην ιστορία της. Έδωσε, όμως, ένα σημαντικό στοιχείο που δεν το συσχέτισε με τη Γενική Τράπεζα: οι οικονομικές δυσκολίες του προέδρου της ελληνικής Κοινότητας της Αλε-

Ξάνδρειας Θεόδωρου Ράλλη και η υποθήκευση από αυτόν των κτημάτων της Κοινότητας, συνδέονται με την κρίση αυτής της τράπεζας στην οποία ο Ράλλης ήταν από τους βασικούς έλληνες μετόχους και πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου.

Οι συνεργασίες ανάμεσα σε μεγαλοεπιχειρηματίες διαφορετικών εθνοτικών ομάδων, ιδιαίτερα εκείνες ανάμεσα στους Έλληνες και τους Εβραίους που σκανδάλιζαν τους μικροαστούς της παροικίας δεν συνεπάγονταν ότι στα ανώτερα στρώματα δεν υπήρχαν εθνικές και θρησκευτικές προκαταλήψεις. Η δυσπιστία απέναντι στον ξένο συνεταιίρο λόγω της εθνοτικής του καταγωγής, ακόμα και οι θρησκευτικές προκαταλήψεις απαντώνταν και στην ηγεσία όλων των κοινοτήτων.¹¹ Ακόμα και για τις πιο αγγλόφιλες οικογένειες των δευτεροκλασάτων του Τσίρκα, όπως τους Χωρέμη και τους Μπενάκη, μαρτυρούνται εκδηλώσεις αντιπάθειας από τα παιδιά τους για τους Άγγλους και αμφισβήτηση του ισχυρισμού της αγγλικής προπαγάνδας ότι η αγγλική κατοχή έφερνε τον «πολιτισμό» στην Αίγυπτο. Πρωτοκλασάτοι και δευτεροκλασάτοι, αγγλόφιλοι και μη αμφισβητούσαν εξίσου τη συνεισφορά της κατοχικής δύναμης στον εκπολιτισμό της Αιγύπτου. Οι αντιδρώντες στην αγγλική κατοχή χρησιμοποιούσαν μάλιστα τη λέξη «πολιτισμός» ως συγκαλυμμένη αρνητική αναφορά στους Άγγλους.¹²

Οι εφημερίδες και τα συμφέροντα των μικροαστών

Η αρθρογραφία του παροικιακού Τύπου –οι εφημερίδες *Τηλέγραφος* και *Ταχυδρόμος*–, από τον οποίο ο Τσίρκας παραθέτει εκτενή αποσπάσματα, απευθύνονταν σε πολύ περισσότερους από τις δύο δωδεκάδες των μεγαλεμπόρων-τραπεζιτών και τα κάπου διακόσια εντάξει ταμειακά μέλη του συλλόγου της Κοινότητας. Οι πιστοί αναγνώστες

των ελληνικών παροικιακών εφημερίδων ήταν το πλήθος των μικροαστών της Αλεξάνδρειας και του εσωτερικού, καθώς οι ισχυροί της παροικίας ενημερώνονταν κυρίως από τον ξενόγλωσσο Τύπο, γεγονός που ανέκαθεν προκαλούσε πικρόχολα σχόλια των ελλήνων εκδοτών και αρθρογράφων.¹³ Ήταν φυσικό, λοιπόν, μέσα από την αρθρογραφία των ελληνικών εφημερίδων όλη η παροικία να παρακολουθεί τους ανταγωνισμούς των επιχειρηματικών ομίλων που διεκδικούσαν τις προνομιούχες τράπεζες ή τη διεύθυνση της Κοινότητας.¹⁴

Δεν θα πρέπει, όμως, να υποθέσει κανένας ότι οι μικροαστοί της παροικίας στοιχίζονταν πίσω από τους μεγαλεμπόρους με καθαρά ιδεολογικά κίνητρα, έλληνες πατριώτες εναντίον κοσμοπολιτών, γιατί πολλαπλά οικονομικά νήματα –εμπορικά και πιστωτικά– συνέδεαν μέσα από μια αλυσίδα αλληλεξαρτήσεων τις οικονομικές κορυφές της παροικίας με τους μικροαστούς μέχρι και τον τελευταίο μπακάλη στα χωριά του εσωτερικού. Ο έλληνας μπακάλης που προκαλούσε τον θαυμασμό, ανάμεικτο με δέος και περιφρόνηση των άλλων Ευρωπαίων στην Αίγυπτο, λειτουργούσε σαν το προκεκωρημένο φυλάκιο των ελλήνων κεφαλαιούχων. Αυτός προωθούσε τα εμπορεύματα εισαγωγής στις πιο απομακρυσμένες γωνιές της εσωτερικής αγοράς και ανακατανέμοντας, με τα δανειά του προς τους καλλιεργητές, τις πιστώσεις που του παρείχαν οι έμποροι των πόλεων διοχέτευε την αγροτική παραγωγή και πολύτιμες πληροφορίες για αυτήν προς τα ελληνικά εμπορικά δίκτυα. Η σχετική αφ' υψηλού περιγραφή του λόρδου Κρόμερ, του πρώτου άγγλου ύπατου αρμοστή στην Αίγυπτο είναι γνωστή και έχει σχολιασθεί πολλές φορές.¹⁵

Πίσω από τα εθνικά στερεότυπα, η κατηγορία που απήθυναν οι ξένοι στους μπακάληδες, και έμμεσα εναντίον των ελλήνων μεγαλεμπόρων από τους οποίους εκείνοι εξαρτώνταν, ήταν αυτή της τοκογλυφίας. Μία από τις δικαιολογίες της αγγλικής κατοχής ήταν ότι θα απήλασσε τους φελάχους από τις αγγαρείες και την τοκογλυφία. Ο αγγλοϊρλανδός συντηρητικός βουλευτής Η. W. Villiers-Stuart (Χ. Γ. Βίλιερ-Στιούαρτ), συντάκτης της Λευκής Βίβλου, με την οποία η αγγλική κυβέρνηση επιδίωκε να δικαιολογήσει στα μάτια της κοινής γνώμης της χώρας της την κατάληψη της Αιγύπτου, προβάλλοντας τις ανθρωπιστικές συνέπειές της, σε ένα βιβλίο του που κυκλοφόρησε αμέσως μετά την κατοχή και στο οποίο εκλαΐκευε τις αγγλικές θέσεις, στιγματιζε ανάμεσα στα άλλα και την εκμετάλλευση των φελάχων από τους έλληνες και σύριους μπακάληδες και τοκογλύφους. Ο Villiers-Stuart ανέφερε επιτόκια ύψους 8-10% τον μήνα.¹⁶ Πίσω από τη σύγκρουση του Γ. Αβέρωφ με τον Κ. Μ. Σαλβάγο και τους άλλους «δευτεροκλασάτους» κρύβονταν δύο διαφορετικές αντιλήψεις για την εκμετάλλευση του πλούτου και των ανθρώπων της Αιγύπτου μέσω του πιστωτικού συστήματος. Από τη μια μεριά ήταν η παραδοσιακή ελληνική αντίληψη που απαιτούσε περιορισμένα

σχετικώς κεφάλαια και λειτουργούσε με υψηλά επιτόκια και την παράλληλη διαιώνιση των παραγωγικών δομών μέσα από μια ιδιότυπη εφαρμογή της αρχής της επιείκειας, και από την άλλη ήταν η σύγχρονη καπιταλιστική αντίληψη στην οποία μεγάλα κεφάλαια παρείχαν δάνεια με χαμηλότερα επιτόκια, κάτι που συνεπάγονταν και χαμηλότερο κόστος παραγωγής, αλλά με ταυτόχρονη αμείλικτη διεκδίκηση των οφειλομένων που έφθανε στην απαλλοτρίωση της ιδιοκτησίας των αγροτών, όταν αυτοί βρίσκονταν σε αδυναμία να εξοφλήσουν τα δάνειά τους.

Η αιγυπτιακή αριστερά μετά το 1952

Η σιωπή του Τσίρκα πάνω σε αυτή τη βασική δραστηριότητα των Ελλήνων στην Αίγυπτο οφείλεται στη συγκυρία μέσα στην οποία γράφει, καθώς και στους πολιτικούς στόχους που εξυπηρετεί η ιστορικο-φιλολογική μελέτη του. Το 1955, μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα του Ιουλίου 1952 και την εκθρόνιση του βασιλιά Φαρούκ και πριν το νέο καθεστώς γενικεύσει την πολιτική των εθνικοποιήσεων των επιχειρήσεων το 1961, αριστεροί διανοούμενοι της ελληνικής παροικίας, ανάμεσά στους οποίους και ο Τσίρκα, προσπαθούσαν να πείσουν τους παροίκους ότι υπήρχε ακόμα μέλλον για αυτούς στη νέα Αίγυπτο μετά την αποχώρηση των Άγγλων. Για τον σκοπό αυτό, χρειαζόταν πρώτα απ' όλα μια κριτική του τρόπου που η ηγεσία της παροικίας πολιτεύθηκε στο παρελθόν απέναντι στην αγγλική κατοχή και τα αγγλικά οικονομικά συμφέροντα από τη μια, και το αιγυπτιακό εθνικό κίνημα από την άλλη.¹⁷ Δεν αρκούσε, όμως, για τον σκοπό αυτό η κριτική. Χρειαζόταν, συνάμα, η προβολή θετικών προσωπικοτήτων, που παρουσιάζονταν να έχουν κρατήσει μια διαφορετική στάση. Στο ιστορικό δοκίμιο του Τσίρκα, ο Γεώργιος Αβέρωφ ήταν το θετικό παράδειγμα, ο «Λεωνίδα» στον χώρο της οικονομίας, και ο Καβάφης το αντίστοιχο στον χώρο της λογοτεχνίας. Στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του βιβλίου *Ο Καβάφης και η εποχή του*, το 1958, ο Τσίρκας μνημονεύει «τις παράλληλες έρευνες για την παροικιακή ιστορία» του καθηγητή Πάνου Ν. Ξένου, σε εργασία του οποίου παραπέμπει στη συνέχεια μέσα στο κυρίως κείμενο της μελέτης του.¹⁸ Γνωρίζουμε σήμερα ότι προσπάθειες για την αναθεώρηση της ιστορίας της παροικίας, εν όψει της επανατοποθέτησής της στη μεταβαλλόμενη σύγχρονη αιγυπτιακή κοινωνία, είχαν ξεκινήσει από τον Μεσοπόλεμο.¹⁹ Ο ίδιος ο Γιάννης Χατζηανδρέας ήταν παρών σε αυτές τις προσπάθειες, συμμετέχοντας σε ομάδες οι οποίες συνδύαζαν την αντιιμπεριαλιστική στόχευση εναντίον της αγγλικής κατοχής με την αντιφασιστική κινητοποίηση. Γνωρίζουμε ότι ο Τσίρκας ήταν μέλος της αντιπολεμικής *Ligue Pacifiste* και συμμετείχε τον Ιούλιο του 1937 στο Β' Διεθνές Συνέδριο για την Υπεράσπιση της Κουλτούρας εναντίον του Φασισμού.²⁰ Η δραστηριότητα αυτή μετεξελίχθηκε στη διάρκεια του πολέμου σε πολιτική

στράτευση στο πλαίσιο του ΕΑΣ (Εθνικός Απελευθερωτικός Σύνδεσμος), αιγυπτιακή έκδοση του ΕΑΜ, στην οποία ο ίδιος ο Τσίρκας είχε καθοδηγητικό ρόλο. Στη φάση αυτή, το ελλαδικό κίνημα έγινε η αιχμή της γενικότερης αντιφασιστικής κινητοποίησης και επικάλυψε προσωρινά την αιγυπτιακή διάσταση, όπως φάνηκε με τη σύντηξη σε Έλληνα του τίτλου του περιοδικού *Ο Αιγυπτιακός Έλληνας* που εξέδιδε από το 1932 μέχρι το 1940, με συνεργάτες Έλληνες και Αιγυπτίους, ο Άγγελος Κασσιγόνης.²¹ Με χιλιάδες έλληνες στρατιωτικούς και πρόσφυγες να έχουν διαφύγει από την κατεχόμενη Ελλάδα στη Μέση Ανατολή και την παρουσία κλιμακίου της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης στην Αίγυπτο, η ελληνοποίηση του αντιφασιστικού κινήματος των Αιγυπτιακών ήταν αναπόφευκτη, αλλά επιβράδυνε καθοριστικά τις προσπάθειες που είχαν αναπτυχθεί από τον Μεσοπόλεμο για την προσέγγιση με το αιγυπτιακό εθνικό κίνημα, τη στιγμή που οι αιγύπτιοι εθνικιστές δυσανασχετούσαν με τη συγκέντρωση ξένων στρατιωτικών δυνάμεων στη χώρα τους, καθώς και τους πολιτικούς περιορισμούς που της είχαν επιβληθεί από τους Άγγλους λόγω του πολέμου.

Οι μετωπικές καταβολές της αιγυπτιακής αριστεράς

Οι πρωτοβουλίες των ελλήνων αντιφασιστών στην Αίγυπτο στη διάρκεια του Μεσοπολέμου διέφεραν σε ένα ουσιαστικό σημείο από τη δράση του ΚΚΕ στην Ελλάδα: είχαν εγγενή μετωπικό χαρακτήρα. Στην Ελλάδα, οι συνεχείς πολιτειακές εκτροπές μετά την άνοιξη του 1935, με αποκορύφωμα τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου, εμπόδισαν όχι μόνον τους δημοκρατικούς αστούς, αλλά και τα μέλη του ΚΚΕ να γνωρίσουν τις «μετωπικές» εμπειρίες που έζησαν οι αντιφασίστες σε άλλες χώρες. Δεν ισχύει το ίδιο για τους Έλληνες στις ΗΠΑ, το Παρίσι και τις παροικίες της Αιγύπτου.²² Στις οργανώσεις της Αιγύπτου ο μετωπικός χαρακτήρας είχε προκύψει από τις ιδιαιτερότητες της τοπικής πολυεθνικής κοινωνίας πριν και ανεξάρτητα από την υιοθέτηση της σχετικής γραμμής από την Κομμουνιστική Διεθνή. Εκεί το «μετωπικός» σήμαινε ακριβέστερα «διεθνικός» και «διαταξικός». Υπενθυμίζω ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα της Αιγύπτου το ίδρυσαν το 1923 αιγυπτιακοί διανοούμενοι ποικίλης εθνοτικής καταγωγής και ότι, παρά την παράδοση διεθνικής συνεργασίας ανάμεσα στους εργάτες της Αλεξάνδρειας και σε άλλες αιγυπτιακές πόλεις με ισχυρές ξένες παροικίες,²³ το εργατικό στοιχείο σε αυτό ήταν μειοψηφία μέχρι την ανασυγκρότησή του μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.²⁴ Στις αναφορές για τις κομμουνιστικές και αντιφασιστικές κινητοποιήσεις των ελλήνων Αιγυπτιακών στον Μεσοπόλεμο το πλέον προλεταριακό στοιχείο παρουσιάζεται να είναι ο σφουγγαράς Σακελλάρης Γιαννακάκης.²⁵ Φαίνεται ότι ο κύκλος αυτός έμεινε ουσιαστικά όμιλος διανοουμένων και ότι οι επαφές με τα εργατικά σωματεία ήταν περιορισμένες. Συνήθως

πεννά απαραίτητο ότι στον ίδιο κύκλο ανήκε και ο Στρατής Ζερμπίνης της αιγυπτιακής οικογένειας βιομηχάνων. Μετά τον πόλεμο, ο βιομήχανος Δημήτριος Ζερμπίνης χρημάτισε πρόεδρος της Ελληνικής Κοινότητας στην Αλεξάνδρεια (1948-1954) με στενές σχέσεις με την αιγυπτιακή αριστερά, της οποίας συμεριζόταν τις απόψεις για την προσαρμογή της παροικίας στις νέες συνθήκες.²⁶ Η πολιτική προσωπικότητα του Γιάννη Χατζηανδρέα-Στρατή Τσίρκα διαμορφώθηκε μέσα από την εμπειρία της διαταξικής μετωπικής συνεργασίας στη δεκαετία του 1930, τόσο με τη δράση του στην Αίγυπτο όσο και με την ενεργό συμμετοχή του στο Β΄ Συνέδριο για την Υπεράσπιση της Κουλτούρας εναντίον του Φασισμού στο Παρίσι. Υποθέτω ότι στάσεις του και πολιτικές του συμπεριφορές στη ζωή και στα γραπτά του, που θα αποδίδονταν γενικώς στην καταγωγή του και το πολιτισμικό του περιβάλλον επικαθορίστηκαν από αυτή τη μετωπική εμπειρία. Δεν θα διακινδύνευα να αναφερθώ στην Τριλογία του, τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, για τις οποίες έχουν γραφτεί τόσα πολλά από πιο ειδικούς από μένα.²⁷ Υποψιάζομαι μόνο ότι, παρά την ελλαδίτικη προέλευση του Μάνου Σιμωνίδη στο μυθιστόρημα, πίσω από την αντίθεσή του με το Ανθρωπάκι κρύβονται οι διαφορετικοί ορίζοντες των μικροαστών διανοούμενων της πολυπολιτισμικής Αιγύπτου από εκείνους των εργατικής καταγωγής ελλαδίτικων στελεχών του ΚΚΕ και ότι ίσως είναι λάθος η αντίθεση αυτή να διαβάζεται μέσα από το πρίσμα της διαίρεσης του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1960. Οπωσδήποτε, όμως, στο βιβλίο *Ο Καβάφης και η εποχή του*, η αντίληψη για τη διαταξική αντιμετώπιση των ζητημάτων της παροικίας που υποβάλλει ο Τσίρκας εξέφραζε μια πάγια αντίληψη, στρατηγική, και δεν αποτελούσε τακτικό ελιγμό.

Κομμουνιστική στράτευση και απουσία μαρξιστικής προσέγγισης

Στην εισαγωγή του, ο Τσίρκας εκμυστηρεύεται ότι η ιδέα για αυτό το βιβλίο γεννήθηκε τον Ιανουάριο του 1955, όταν ξαναδιαβάζοντας τις *Θερμοπόλες* στάθηκε στους στίχους «γενναίοι οσάκις είναι πλούσιοι, κι όταν/ είναι πτωχοί, παλ' εις μικρόν γενναίο» και αναρωτήθηκε: «τι θέλουν οι πλούσιοι και οι φτωχοί με τους τριακόσιους του Λεωνίδα;». Εντούτοις, στο κείμενο του βιβλίου που ακολουθεί γίνονται ελάχιστες αναφορές στις εσωτερικές ταξικές διαφοροποιήσεις της Κοινότητας και όπου αυτό συμβαίνει είναι ελλειπτικές και πολύ σχηματικές. Είναι η αγγλική κατοχή που προκαλεί την εξαθλίωση των φτωχών της παροικίας και όχι το οικονομικό σύστημα. Μόνο σε μία αναφορά στις απεργίες των τσιγαροποιών του Καΐρου, το 1899 και το 1900, εμφανίζονται στο βιβλίο έλληνες εργάτες, προκειμένου να δικαιολογηθεί η έκφραση της (υπερβολικής κατά

τη γνώμη μου) υπόνοιας για κάποια «τάση του Καβάφη προς κάποιο φαβιανό σοσιαλισμό» εκείνη την εποχή.²⁸

Αν, λοιπόν, εξαιτίας της κομμουνιστικής στράτευσης του Τσίρκα αναζητούσε κάποιος ένα μαρξιστικό ερμηνευτικό σχήμα, θα έμενε με άδεια χέρια. Μετά βίας θα σταχυολογούσε κάποιες διατυπώσεις του τύπου: «Ο Μωχάματ Άλυ στάθηκε το όργανο, ένα μεγαλοφυές όργανο, αν θέμε, στην υπηρεσία των παραγωγικών σχέσεων, όπως διαμορφώνονται σ' αυτήν την εύφορη γωνιά της Αφρικής»· ή αλλού: «θα έρθει με την καπιταλιστική συσσώρευση με το “ξεχείλισμα του πλούτου”».²⁹ Αντίθετα, ο αναγνώστης συναντά σε πολλά σημεία τον όρο φυλετισμός: «*Φθάνοντας στην Πόλη στα 1882, ο ποιητής ήταν κιόλας ένας πεισμένος, αν όχι ακόμα ένας φανατικός οπαδός του ελληνικού φυλετισμού*» και λίγο πιο κάτω «*περισσότερο από δυο χρόνια μένει ο Καβάφης στην Πόλη. Εκεί, οι ιδεολογικοί και γεωγραφικοί ορίζοντες του φυλετισμού του πλαταίνουν [...] επειδή θάχει παραιτηθεί πια απ' τη μεγάλη φυλετική ιδέα, με τη συγκεκριμένη κρατική της έκφραση: την ανασύσταση της Αυτοκρατορίας, όπως την οροματιζόταν κάποτε στην Πόλη*». Σε άλλο σημείο, αναφερόμενος στον πατέρα του ποιητή, ο Τσίρκας έλεγε: «*είναι ποτισμένος από τις ιδέες της φυλετικής ενότητας κι αλληλεγγύης, άγρυνος υπερασπιστής του εμπορικού χώρου του γένους ενάντια σε κάθε απόπειρα καθυπόταξης του από το ξένο κεφάλαιο*».³⁰

Οπωσδήποτε ο όρος «φυλή» (race) χρησιμοποιούνταν συχνά στην πολυεθνική Αλεξάνδρεια και παρόλο που εξυπακούετο μια ιεραρχία των φυλών αυτών, ο ρατσισμός δεν είχε φθάσει στον παροξυσμό στον οποίο τον οδήγησε ο ναζισμός στον Μεσοπόλεμο. Γράφοντας εκείνη ακριβώς την εποχή, μια αλεξανδρινή στις *Πρώτες ενθυμήσεις* της σημείωνε: «και πάλι και πάντα παρουσιάζονταν, φάσμα άσχημο και οδυνηρό, η κατωτερότης της φυλής μας, της γλώσσας μας, της ηθικής μας, της εθνότητός μας».³¹ Είναι πιθανό ότι ο Τσίρκας χρησιμοποιούσε έναν όρο που συνήθιζε ο Καβάφης, όπως οι περισσότεροι συγκαρινοί του. Σε κείμενο που δημοσίευσε ο Γιώργος Βρισιμιτζάκης και που ο Τσίρκας θεωρεί ότι του το υπαγόρευσε ο Καβάφης, εμφανιζόταν «ο ελληνικός κόσμος [...] χωρίς να έχει ως στήριγμα καμιά εδραία θρησκευτική πίστι, καμιά δογματική ηθική, καμιά έννοια πατριωτισμού (στερημένος ως ήταν μιας φυλετικής πολιτικής)».³² Πιθανόν, όσον αφορά τον φυλετισμό, να αισθανόταν νομιμοποιημένος να κάνει αυτή την υπόθεση, γιατί τον όρο τον είχε ακούσει και ο ίδιος από το στόμα του ποιητή στις λιγοστές συναντήσεις τους.

Ο πολιτικός Καβάφης στην Αθήνα της Χαμένης Άνοιξης και της Δικτατορίας

Στον *Πολιτικό Καβάφη*, του οποίου τα περισσότερα άρθρα συγγράφηκαν στο περιβάλλον της Αθήνας και ο οποίος εκδόθηκε μεσούσης της Δικτατορίας, το 1971, δεν απαντά-

ται πλέον ο όρος φυλετισμός. Ενώ στο βιβλίο *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ο Τσίρκας θεωρεί ότι ο ποιητής «κατασταλάζει στην πεποίθηση πως δυο είναι οι μεγάλοι συντελεστές της ενότητας και της προκοπής του Γένους: το εμπόριο και η κοινοτική οργάνωση [...] τις θεότητες αυτών των δυο κατ' εξοχή ελληνικών θεσμών, ο Καβάφης θα τις προσκυνάει με φυλετική κατανύξη ως το θάνατό του», στον *Πολιτικό Καβάφη* ο ίδιος έγραφε απλά: «συνεχίζει την οικογενειακή του παράδοση να ενδιαφέρεται για τα κοινά». Λίγες αράδες πιο κάτω ο Τσίρκας, αναπλάθοντας τη μνήμη του, διευκρινίζει: «Σωβινιστής ο Καβάφης δεν υπήρξε ποτέ· ήταν όμως από πάντα (όπως το δήλωσε άλλωστε στον συγγραφέα αυτού του βιβλίου), Ελληνικός».³³

Οι αναθεωρήσεις στο δεύτερο βιβλίο δεν είναι αποσπασματικές και δεν αφορούν μόνο την ορολογία, αλλά απορρέουν από την ένταξη των γεγονότων της Αλεξάνδρειας του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα σε μια μακρόχρονη προοπτική αντίθεσης ανάμεσα στην οικονομική και πολιτική εξάρτηση και την ανεξαρτησία του ελληνικού κόσμου, του οποίου το κέντρο βάρους μετατοπίζεται στην Ελλάδα. Τη θέση της Αγγλίας της εποχής του Καβάφη την έχουν πάρει τώρα οι ΗΠΑ ή, πιο προσεκτικά διατυπωμένα, οι υπερδυνάμεις: «Σήμερα μάλιστα, που η μοίρα μας αλέθεται μέσα σε Συμπληγάδες Υπερδυνάμεων, και οι πανάκειες της τεχνοκρατίας ή των “σωτήρων” οι αλλαγαμοί, ρήμαξαν ό,τι πιο τίμιο περιώσαμε από το πρόσωπό μας, την “κοινή ελληνική λαλιά”, δεν είναι ίσως διόλου μάταιο να στοχαστούμε άλλη μια φορά τις πολιτικές υποθήκες του αλεξαντρινού Γέρου». Η διαχρονική επικαιρότητα του Καβάφη οφείλεται, κατά τον Τσίρκα, στο ότι «το πνεύμα της καβαφικής ποίησης, γύρω στα 1896, ήταν κοινοτικό-παροικιακό, ηθικοπλαστικό, απαισιόδοξο μάλλον, αλλά στωϊκό, “αντιστασιακό” θα το λέγαμε σήμερα».³⁴

Το 1971, ο Τσίρκας έχει προσθέσει στην εμπειρία του αντιφασιστικού αγώνα του Μεσοπολέμου, της εαμικής δράσης του ΕΑΣ στη διάρκεια του Πολέμου, της προσπάθειας για την «προσαρμογή» της παροικίας, μετά την ανατροπή του Φαρούκ και την εκδίωξη των Άγγλων, και τα καθημερινά βιώματα στην Ελλάδα της αποστασίας και της Δικτατορίας. Φαίνεται ότι παίζει ουσιαστικό ρόλο στον συντονισμό της αντίστασης των διανοουμένων στη χούντα των συνταγματαρχών,³⁵ λειτουργία που την επιτελεί με άνεση καθώς για πρώτη φορά στην Ελλάδα υπάρχουν οι συνθήκες μιας μετωπικής συμπαρατάξης. Πάντως, το πέρασμα από μια αλεξανδρινή σε μια πανελλήνια προοπτική και η αντανάκλαση αυτής της στοχαστικής προσαρμογής στους εκφραστικούς του τρόπους είχε αρχίσει πριν ο Τσίρκας να εγκαταλείψει την Αλεξάνδρεια το 1963 και εν πολλοίς επιταχύνθηκε με τη συνεργασία του στην *Επιθεώρηση Τέχνης*. Όταν τον Σεπτέμβριο με Δεκέμβριο του 1960 συγγράφει στην Αλεξάνδρεια για την *Επιθεώρηση Τέχνης* το άρθρο «Ο ιστορισμός του Καβάφη και ο ανίδεος

Αλεξανδρείας» είχε ήδη προσαρμοσθεί στις ελλαδικές ανησυχίες, καθώς σημείωνε ότι δεν υπήρχε «κανένας δρόμος, καμιά ελπίδα πια για μια ανεξάρτητη ελληνική οικονομική πολιτική στην Αίγυπτο», γιατί είναι «είκοσι και πάνω χρόνια που, μέσα στον ελληνισμό της Αλεξάνδρειας, οι δευτεροκλασάτοι είναι καθεστώς, κατάσταση· η Αίγυπτος δεν είναι πια παρά ένα βρετανικό προτεκτοράτο και το παροικιακό κεφάλαιο εκτελεί χρέη “πολύτιμου υπηρέτη”».³⁶ Στο σημείο αυτό ας σημειωθεί ότι ο Τσίρκας διορθώνει σιωπηρά την περιοδολόγηση του προηγούμενου βιβλίου του, αποσυνδέοντας την παρακμή της παροικίας από την αγγλική εισβολή του 1882 και τοποθετώντας την απώλεια από τους μεγάλους ελληνικούς οίκους της εμπορικής ηγεμονίας της Αιγύπτου μέσα στην περίοδο μεταξύ του οικονο-

μικού κραχ του 1868 και της χρεοκοπίας του Ισμαήλ στα 1876.³⁷ Στην Αθήνα, μέσα στο περιβάλλον των ελλαδικών ανησυχιών, ολοκλήρωσε τα δύο σημαντικότερα κεφάλαια αυτής της συλλογής, τα οποία ταυτόχρονα είναι εκείνα στα οποία η εφαρμογή των εργαλείων του ιστορικού από τον Τσίρκα έφθασε στο ανώτατο σημείο της.

Το πρώτο είναι η συμβολή του, με τίτλο «ο Καβάφης και η σύγχρονη Αίγυπτος», στο αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Τέχνης* για τα εκατόχρονα της γέννησης του Καβάφη.³⁸ Αφορμή για το άρθρο αποτέλεσε το ανέκδοτο ποίημα του Καβάφη με τίτλο «27 Ιουνίου 1906», που παραχώρησε ο Γ. Π. Σαββίδης στον Τσίρκα για να το δημοσιεύσει. «Για τους Αιγυπτίους όμως, και όσους γνωρίζουν κάπως την ιστορία της Αιγύπτου, η 27η Ιουνίου 1906 σημαίνει ό,τι περίπου η 3 Μαΐου 1808 για κάθε Ισπανό και η 1 Μαΐου 1944 για κάθε Έλληνα: την ομαδική εκτέλεση αθώων ανθρώπων από τον κατακτητή της πατρίδας τους».³⁹ Το ιδρυτικό αυτό γεγονός για τον αιγυπτιακό εθνι-

κισμό, ο Τσίρκας το προσεγγίζει από πολλαπλές πλευρές: από τη βιβλιογραφία, τον ελληνικό παροικιακό Τύπο, τα ξενόγλωσσα έντυπα φερέφωνα της αγγλικής κατοχής, τα φωτογραφικά ρεπορτάζ των μεγάλης κυκλοφορίας περιοδικών της Ευρώπης και τη λόγια και δημώδη αιγυπτιακή ποίηση. Με την πολλαπλή αυτή προσέγγιση, ο Τσίρκας δεν καταδείκνυε μόνο το πώς ο ίδιος είχε ριζώσει στην αιγυπτιακή γη, αλλά επίσης ότι ο Καβάφης έπρεπε να είχε κάνει τα ίδια βήματα για να συγκροτήσει τον φάκελο των τεκμηρίων που συνδέει το ποίημα με τις σύγχρονές του περιστάσεις, ότι είχε δηλαδή συγκλονισθεί ανθρώπινα και πολιτικά. Στον Καβάφη και τον Τσίρκα, όπως και στους αντιφασίστες διανοούμενους της γενιάς του τελευταίου, ο όρος «αιγυπτιώτης», που στα αραβικά (mutamassirun) έχει

Κείμενα 2, το φθινόπωρο του 1971.⁴¹ Για έναν αντιστασιακό συλλογικό τόμο, ο Τσίρκας διάλεξε να συμβάλει με μια δοκιμή πάνω σε ένα καθαφικό ποίημα που ως θέμα του έχει τον ομορτισμό των διανοουμένων που από φιλοδοξία ή για να επιβιώσουν είναι πρόθυμοι να υπηρετήσουν τον εκάστοτε ισχυρό. Οι σύγχρονες με τον ποιητή περιστάσεις, το δεύτερο κλειδί του ποιήματος, ήταν ο καιροσκοπισμός των εξωνημένων δημοσιογράφων της ελληνικής παροικίας και της Αθήνας. Ο Τύπος δεν ήταν μόνο βασική ιστορική πηγή για τις εργασίες του Τσίρκα πάνω στον Καβάφη, αλλά παράλληλα και αντικείμενο της ιστορικής του μελέτης. Για παράδειγμα, στο βιβλίο του *Ο πολιτικός Καβάφης*, ο Τσίρκας προτάσσει στο ποίημα «Ας φρόντιζαν» μια μελέτη για τις σχέσεις του Καβάφη με τον Σω-

συχνά σχετλιαστική χροιά δηλώνοντας τον μη γνήσιο Αιγύπτιο που προσποιείται ότι είναι, είναι θετικά σηματοδοτημένος, είναι ο πιστός στην Αίγυπτο, στον λαό και τη γη της. Παρά όμως την πίστη του στην Αίγυπτο, της οποίας – κατά τον Τσίρκα– ο Καβάφης βύζαξε το γάλα, ο ποιητής, επειδή ακριβώς είχε συνείδηση της πολιτικής σημασίας του ποιήματός του όντας υπάλληλος της αγγλοκρατούμενης Υπηρεσίας των Αρδεύσεων, δεν τόλμησε να το δημοσιεύσει. Γράφοντας τη χρονιά της εγκατάστασής του στην Αθήνα ο Τσίρκας αναλογιζόταν με αφορμή αυτό το ποίημα τις χαμένες ευκαιρίες για μια καλύτερη γνώση της αιγυπτιακής λογοτεχνίας, όπως ζητούσε το 1930 ο Καβάφης, και τελικά της ίδιας της Αιγύπτου από τους εκεί Έλληνες.⁴⁰

Οι στοχαστικές προσαρμογές

Το δεύτερο άρθρο αυτής της κατηγορίας, με τίτλο «Για το Καθαφικό “Ας φρόντιζαν” ή ταλαιπωρίες και αποστασίες “Γραμματικού”» δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στα *Νέα*

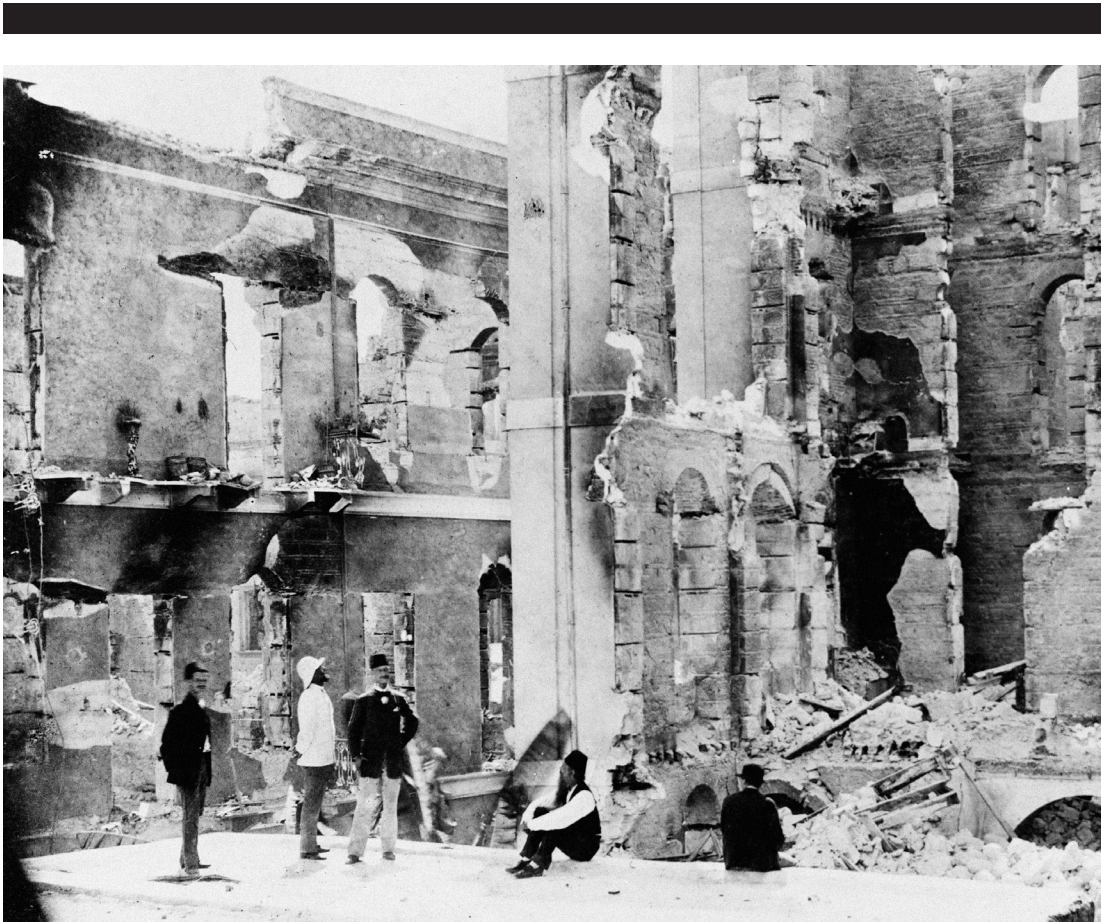
τήρη Λιάτση, διευθυντή της εφημερίδας *Ταχυδρόμος* της Αλεξάνδρειας. Σε αυτή την τελευταία χρονολογικά μελέτη της συλλογής –το «Ας φρόντιζαν»– ο Τσίρκας δεν επαναπαύθηκε στην τεκμηρίωση για το καθαφικό έργο που είχε συγκροτήσει στο παρελθόν, αλλά επιδόθηκε σε νέες έρευνες σε δύο επίπεδα. Στο επίπεδο του πρώτου κλειδιού, αναζήτησε τα χρονικά όρια της ελληνιστικής περιόδου που είχε προσφέρει στον ποιητή το προσωπείο του «Ας φρόντιζαν». Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν αρκέστηκε σε παλαιότερα βοηθήματα, αλλά βασίστηκε στην έγκυρη μελέτη του Edouard Will (Έντουαρντ Γουίλ) που είχε κυκλοφορήσει πριν λίγα μόλις χρόνια.⁴² Στο άλλο επίπεδο, των σύγχρονων περιστάσεων, ο Τσίρκας συμπλήρωσε τις αλεξαντρινές έρευνές του στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αθήνας, αναζήτησε απογόνους των εκδοτών των εφημερίδων προκειμένου να σκιαγραφήσει τις πολιτικές τους μεταποπίσεις. Καταλήγοντας, ο Τσίρκας τονίζει τη διαχρονικότητα αυτών των καιροσκοπικών συμπεριφορών, περνώντας από την

Pax Romana στην Pax Britannica και τη σύγχρονή του Pax Americana: «Το ποίημα, βέβαια, δεν είναι καρικατούρα μήτε σάτιρα του όποιου “γραμματικού” ή όποιου “Ετεοκλή”. Είναι ένας καθρέφτης (ο “καθρέφτης του χρόνου”, θα έλεγε ίσως ο Σεφέρης και σ’ αυτή την περίπτωση) και μια συνταγή για πολιτική συμπεριφορά». Την ίδια εποχή που κυκλοφορεί το «Ας φρόντιζαν», ο Γ. Βρισιμιτζάκης, από κουβέντες που είχε με τον Καβάφη, οδηγείται να γράψει το δοκίμιο όπου πρώτη φορά γίνεται λόγος για ένα «Καβάφη πολιτικό». Κι εκεί διατυπώνονται αυτές οι καταπληκτικές προτάσεις: «Ως συμπέρασμα η πολιτική τού Καβάφη είναι μια πολιτική απογοητεύσεως, αλλά και προσπάθειας προσαρμογής μαζί... Δεν είναι πολιτική μακιαβελική, είναι απλώς αμυντική: όχι πολιτική δυνάμεως, ισχύος, αλλά πανουργίας, πώς δηλαδή με την πανουργία θ’ αποφύγουμε τη βία του ισχυρού». Η τελευταία φράση σαν να προαγγέλλει αμυδρά τις «Πέντε δυσκολίες για να γράψεις την αλήθεια» (1935) του Μπέρτολτ Μπρεχτ: «Μια συγκριτική μελέτη Καβάφη-Μπρεχτ... Αλλ’ αυτό είναι δουλειά άλλου.

Το πράσινο μολύβι: Αν ζούσε σήμερα ο Καβάφης... Η Pax Americana...

-Γάψε εσύ, πειραχτήρι!»: ⁴³

Το πείραγμα εδώ ίσως να μην είναι γενικό, να μην απευθύνεται στους σχετικά λίγους μνητές της Χούντας, αλλά να στρέφεται προς τον ίδιο τον συγγραφέα και τους αντιστασιακούς συνοδοιπόρους του. Ίσως ο Καβάφης να αποτελεί το προσωπείο για τον Τσίρκα που εκείνη την εποχή, όπως και πολλοί άλλοι, σε μια στοχαστική προσαρμογή δέχεται την υποτροφία του ιδρύματος Φορντ.⁴⁴ Εάν αυτό ισχύει, ανακύπτει το ερώτημα ποιον Καβάφη διαλέγει ως προσωπείο ο Τσίρκας: τον «αντιστασιακό» προ του 1911 ή τον «σκεπτικιστή και σκωπτικό» Καβάφη των «στοχαστικών προσαρμογών», που μετά από αυτή τη χρονική τομή στην ποίησή του δήλωνε στον Τίμο Μαλάνο: «ο κολοσσαίος αυτός οργανισμός είναι τόσο τέλειος, οι πλοκάμιοι του αγκαλιάζουν τόσο σφιχτά τον πλανήτη μας [...] ώστε κάθε προσπάθεια προς αποφυγήν του [...] θα ήτο ματαιία».⁴⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 David S. Landes, *Bankers and Pashas. International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, Harvard University Press, Κέμπριτζ (Μασ.) 1958.
- 2 Αθανάσιος Γ. Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*, 2 τόμοι, Γράμματα, Αθήνα 1928, 1930· βλ. και Athanase Politis, *L'hellénisme et l'Égypte moderne*, 2 τόμοι, Félix Alcan, Παρίσι 1929 και 1930.
- 3 Nicolas Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1956· Leften S. Stavrianos, *Balkan Federation: A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*, The Department of History of Smith College, Northampton (Mass.) 1944.
- 4 Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Αθήνα, Κέδρος 1958, σ. 11. Οι παραπομπές εδώ γίνονται στην 3η έκδοση του 1973.
- 5 Edward Morgan Forster, *Alexandria: a History and a Guide*, W. Morris Limited, Αλεξάνδρεια 1922.
- 6 Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Πρώτες ενθυμήσεις*, Ερμής, Αθήνα 1981 [α' έκδ. 1935], σ. 77.
- 7 *Αυτ.*, κεφάλαιο ΙΧ, σ. 186-200.
- 8 Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τόμ. Ι, Αθήνα 1908, σ. 349-353.
- 9 *Αυτ.*, κεφάλαια XXI και XXII, σ. 374-403.
- 10 Για την τράπεζα αυτή και τις άλλες τράπεζες της Αιγύπτου βλ. Christos Hadziiosif, «Banques grecques et banques européennes au XIXème siècle: le point de vue d' Alexandrie», στο Georges B. Dertilis (υπό τη διεύθυνση του), *Banquiers, usuriers et paysans*, Fondation des Treilles - Editions la découverte, Παρίσι 1988, σ. 157-198, 269-277.
- 11 Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Πάσχα στην Αλεξάνδρεια: λαϊκές προλήψεις και διακοινοτικές διαμάχες στην Αίγυπτο στα τέλη του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά* 12-13 (1990), σ. 121-148.
- 12 Δέλτα, *Πρώτες ενθυμήσεις*, ό.π., σ. 66, 78· Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 324-325.
- 13 Η μικρή Πηνελόπη διάβαζε τα βράδια στον κουρασμένο πατέρα της Εμμανουήλ Μπενάκη τα νέα από την *Egyptian Gazette*: βλ. Δέλτα, *Πρώτες ενθυμήσεις*, ό.π., σ. 207.
- 14 Για τη «κλαϊκή συμμετοχή» στους διακοινοτικούς ανταγωνισμούς που συνόδευσαν την ίδρυση της Γενικής Τράπεζας της Αιγύπτου το 1881, βλ. Χατζηιωσήφ, «Πάσχα στην Αλεξάνδρεια», ό.π.
- 15 The Earl of Cromer, *Modern Egypt*, Λονδίνο 1908, τόμ. 2, σ. 250-252.
- 16 Henry Windsor Villiers-Stuart, *Egypt after the War. Narrative of a Tour of Inspection*, Λονδίνο 1883, σ. 19.
- 17 Βλέπε ένα παράδειγμα αυτής της κριτικής, στις παραμονές του πραξικοπήματος που έφερε τους αξιωματικούς στην εξουσία, σε άρθρο της 14ης Μαΐου 1952 στην παροικιακή εφημερίδα του Καΐρου *Η Φωνή*, την οποία διηύθυνε ο Σοφιανός Χρυσοστομίδης (αναδημοσιεύθηκε στην εφημ. *Η Αυγή* στις 28.10.1993). Για μια σφαιρική αποτίμηση των στόχων της αιγυπτιακής αριστεράς, βλ. Σοφιανός Χρυσοστομίδης, «Ελληνική παροικία Αιγύπτου. Η έξοδος», *Αρχειοτάξιο* 4 (Μάιος 2002), σ. 117-131.
- 18 Πάνος Ν. Ξένος, *Οι εθνικο-απελευθερωτικοί αγώνες του αιγυπτιακού λαού*, Εκδόσεις Επιτροπής Ελληνο-αιγυπτιακής Συνεργασίας, Αλεξάνδρεια 1957.
- 19 Μανώλης Μαραγκούλης, «*Καιρός να συγχρονισθώμεν*». *Η Αίγυπτος και η αιγυπτιακή διάνοξη (1919-1939)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου-Gutenberg, Αθήνα 2011.
- 20 <http://tsirkas.ekebi.gr/chronologio.asp?recyear=all>.
- 21 Μαραγκούλης, «*Καιρός να συγχρονισθώμεν*», ό.π., σ. 356-378.
- 22 Για την ελληνοαμερικανική αριστερά στον Μεσοπόλεμο βλ. Κωστής Καρπόζηλος, «Ελληνοαμερικανοί εργάτες, κομμουνιστικό κίνημα και συνδικάτα. Αναζητώντας τον εργατικό εξαμερικανισμό στα χρόνια της Μεγάλης Ύφεσης», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2010.
- 23 Anthony Gorman, «Radical Internationalism on the Nile and across the Mediterranean», και Angelos Dalachanis, «Internationalism vs. Nationalism? The Suez Canal Company Strike of 1919 and the Formation of the International Workers' Union of the Isthmus of Suez», στο Andreas Lyberatos (επιμ.), *Social Transformation and Mass Mobilisation in the Balkan and Eastern Mediterranean Cities, 1900-1923*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2013, σ. 307-321, 323-335.
- 24 Joël Beinin, «Le marxisme égyptien (1936-1952): nationalisme, anti-impérialisme et réforme sociale», *Cahiers d' Histoire. Revue d' Histoire Critique* 105-106 (2008), σ. 129-143.
- 25 Joël Benin / Zachary Lockman, *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1892-1954*, Princeton University Press, Πρίνστον 1987.
- 26 Δημήτριος Ι. Ζερμπίνης, *Το καθήκον των ιθυνόντων της παροικίας μας*, Τυπογραφείον «Η Πρόοδος», Αλεξάνδρεια 1946.
- 27 Βλ. τη σφαιρική ανάγνωση του Μίλτου Πεκληβάνου, *Από τη Λέσχη στις Ακυβέρνητες Πολιτείες. Η στίξη της ανάγνωσης*, Πόλις, Αθήνα 2008, όπου και πλούσια σχετική βιβλιογραφία.
- 28 Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 427-428.
- 29 *Αυτ.*, σ. 37, 451.
- 30 *Αυτ.*, σ. 139, 143-144, 69, αλλά και σ. 70, 138, 384, 417.
- 31 Δέλτα, *Πρώτες ενθυμήσεις*, ό.π., σ. 146.
- 32 Γιώργος Βρισιμιτζάκης, *Η πολιτική του Καβάφη*, Γράμματα, Αλεξάνδρεια 1926, σ. 11-14. Το παράθεμα από το Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 443.
- 33 Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 145· Στρατής Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάφης*, Κέδρος, Αθήνα 1971, σ. 13.
- 34 Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάφης*, ό.π., σ. 21, 30.
- 35 Γιώργος Γεωργής, «Η συνάντηση Στρατή Τσίρκα - Γιώργου Σεφέρη. Μια φιλία που βράδυνε», στο *Με τη σφραγίδα του καλλιτέχνη: 100 χρόνια από τη γέννηση του Στρατή Τσίρκα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2013, σ. 9-49.
- 36 Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάφης*, ό.π., σ. 29- 30.
- 37 *Αυτ.*, σ. 43.
- 38 *Αυτ.*, σ. 71 -93.
- 39 *Αυτ.*, σ. 72. Για τη σημασία του γεγονότος για το αιγυπτιακό εθνικιστικό κίνημα, βλ. Afaf Lutfi Al / Sayyid Marsot, *A History of Egypt. From the Arab Conquest to the Present*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2007 (β' έκδ.), σ. 94-95.
- 40 Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάφης*, ό.π., σ. 93.
- 41 *Αυτ.*, σ. 107-125.
- 42 Edouard Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, Presses Universitaires de Nancy, Navσύ 1967.
- 43 Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 124-25. Η παραπομπή στη συγκριτική μελέτη Καβάφη-Μπρεχτ αφορά το άρθρο του Γ. Π. Σαββίδη, «Bertolt Brecht - Κ. Π. Καβάφης, μια συγκριτική προσέγγιση», *Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής*, Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, τόμ. ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1971.
- 44 Βλ. εφημ. *Η Καθημερινή*, 4.6.1975
- 45 Βλ. Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 340.